

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ ЛЕКСИКАСЫНДА ШАРҰАШЫЛЫҚ ХӘМ
ДИЙҚАНШЫЛЫҚҚА БАЙЛАНЫСЛЫ СӨЗЛЕР

Шынназарова Саодат Жубатхановна

Ўжинияз атындағы НМПИ доценти ф.и.к.

Кайпназарова Мийрихан Калмуратовна

Ургенч RANCH технологиялар университети Нөкис кампусы доценти(PhD)

Кутлымуратов Ильхамжон Кожабаевич – еркин излениўши

Таяныш сөзлер: кәсиплик сөзлер, шарўашылық лексикасы, қарақалпақ тилинде шарўашылық, дийқаншылыққа байланысly сөзлер.

Калит сўзлар: касбий сўзлар, чорвачилик лексикаси, қорақалпоқ тилида чорвачилик ва дехқончилик соҳасига оид сўзлар.

Ключевая слова: профессиональная слова, лексика животноводство, земледельческой лексике каракалпакского языка.

Key words: animal husbandry vocabulary in the Kara kalpak language.

Резюме: Бул мақалада қарақалпақ тили арқа диалектиниң шарўашылық, дийқаншылық лексикасының үйренилиў мәселеси сондай-ақ, түркий тиллерде, соның ишинде қарақалпақ тилинде шарўашылық лексикасының изертлениўи сөз етиледи. Қарақалпақ тилиндеги шарўашылыққа байланысly сөзлер олардың басқа түркий тиллерде қолланылыўы мысаллар арқалы берилген.

Резюме: Бу мақалада қорақалпоқ тили шимолый шеваси чорвачилик ва дехқончилик лексикасининг ўрганилиши шунингдек, туркий тилларда, жумладан қорақалпоқ тилида балиқчилик лексикасининг тадқиқи кенг ёритилган. Қорақалпоқ тилидаги чорвачиликка ва дехқончиликга оид сўзлар уларнинг бошқа туркий тилларда қўлланилиши ва қорақалпоқ тилида қўлланилиш хусусияти мисоллар орқали берилган.

Резюме. Эта статья посвящена изучению лексики животноводство и земледельческой лексике в каракалпакского языке а также лексике животноводство тюркских языков, включая каракалпакского языка. Слово о животноводство и земледельческое слова каракалпакском языке даны на примерах использования в других тюркских языках и особенностях использования в северном диалекте каракалпакского языка.

Summary: This article is devoted to the study of the animal husbandry vocabulary in the Karakalpak language the northern dialect, as well as the animal husbandry vocabulary of the Turkic language are given on examples of their use in other Turkic language and their peculiarities using in the northern dialect of the Kara kalpak language.

Тилимизде шарўашылық кәсибине байланысly сөзлер жергиликли халық тилинде жақын арада жүзеге келген емес. Қарақалпақстанның арқа районларында жасаўшы қарақалпақлардың турмысында шарўашылық кәсиби белгили әхмийетке ийе. Себеби, бул ареал зонадағы қарақалпақлар ерте ўақытлардан-ақ отырықшы болып, мал шарўашылығы, ири қара мал, түйешилик, жылқы бағыў, қой-ешки шарўашылығы

менен тураклы түрде шуғылланады. Сонлыктан, улыўма халық тилинде де сөзлик курамда да шарўашылық лексикасы тураклы, бурыннан, ертеден қәлиплескен тил бирликлеринен саналады.

Әдетте, шарўа жумыс//ис уғымлары менен синонимлес. Сондай-ақ, «мал» сөзи полисемантикалық тәбиятқа ийе болып, мүлк, байлық, дүнья уғымларын да аңлатады. Ж. Шамшетов «мал» сөзин этимологиялық жақтан қарастырып: «араб тилинде, «мал-мүлк, байлық, ақша» мәнилеринде қолланылады. Ал, ҳәзирги қарақалпақ тилинде бул сөздің мәниси тарайып, мал – хайўан мәнисинде де жумсалады» [1] деп көрсетеди.

Шарўашылыққа байланыслы кәсиплик сөзлер лингвогеографиялық тарқалыў ареалы бойынша барлық аймақларда бирдей изоглоссаға, яғный тил кубылысларының тарқалыўы бойынша барлығы бирдейликке ийе емес. Бул дегени, каракалпак тили лексикасында шарўашылыққа қатнаслы сөзлердің синонимлик дублетлери түрлише қолланылыўға ийе. Биз айырым сөзлердің қолланылыў өзгешеликлерин мысаллар арқалы қарастырып өтемиз.

Бузаў -«алты айға шекемги сыйырдың баласы. Ф.М.Орипова шарўашылық лексикасын тәжик ҳәм англичан тилине салыстырмалы түрде изертлеп: «тәжик тилинде гусала – яғный бузаў, русша – телёнок, англичанша – calf, ал сыйыр, русша – корова, англичанша – cow, тәжик тилинде – гов» деп гиперонимлик қатнасын айрықша атап көрсетеди [2].

Демек, гўсала Кенимех қарақалпақлары тилине тәжик тилинен өзлессе, ол гәў тәжик тилинде сыйыр, қарақалпақ әдебий тилинде гәўмис (гәў+мис) (нашар малға, тек ғана сыйырдың ири, турпатлы, сүтли түрине байланыслы) түринде қолланылыўына итибар қаратсақ, ҳәр қандай тилде диалектлик кәсиплик лексиканы үйрениўде де тиллердің улыўма аналогиялық жақтан изертлениў бағдарына да дыққат бөлиў кереклигин аңлаў мүмкин.

Көрпеш – гүзде туўылған ылақ (Кегейли районы). Тийкарынан, көрпеш сөзи хаққында О.Доспанов: қарақалпақ тилинің кубла диалектинде «Қозыларға арнап исленген қораны көрпеш (Аққамыс)» деп көрсетеди [3]. Демек, көрпеш арқа диалектте «ылақ» мәнисин аңлатса, кубла диалектте «қозылар ушын арналған қораны» билдиреди.

Соғым қой//соғым мал формасында – Тахтакөпир, Қараөзек, Мойнақ, Қанлыкөл, Қоңырат ҳәм Шоманай районларында қолланылса, сойыслық мал яки сойыслық қой түринде Шымбай, Кегейли, Хожели Нөкис районларында өнимли жумсалады. Соғым қой//сойыслық қой – сойыўға арналған семиртилген қой. Соғым қой – диалектлик кәсиплик сөзи лингвогеографиялық сыпатламасы бойынша хроноизоглоссаға (тарийхый изоглоссаға) ийе. Соғым сөзи Девону луғатит түрк сөзлигинде «сойыўға болатуғын мал» түринде қолланылады [4].

Гүпти//гүпли//көппес//гүппес – малдың ишиниң гүп болып (көмпейип), исип кетиўине, қарнының сыртқы көринисине байланыслы айтылады (Кегейли районы). Хожели, Шоманай районларында дем болыў, бөгиў сыяқлы вариантлары да айтылады.

Түркий тилинде дийқаншылық лексикасы ҳәм оның диалектлик тәрәпине байланыслы мәселелер бир қатар илимпазлардың мийнетлеринде, изертлеўлеринде

айырым бөлимлериниң ишинде сөз етилди. Башқурт тилиниң дийқаншылық лексикасын изертлеген Р.Г.Гиззатов башқурт хәм басқа да түркий тиллерде дийқаншылық лексикасының үйренилиў мәселеси, дийқаншылық лексикасының лексика-семантикалық хәм сөз жасалыўдағы классификациясы бул бағдардағы терминлердиң түркий тиллерде, солардан башқурт тилинде изертлениў мәселеси ҳаққында сөз етеди. Бул жумыста дийқаншылық лексикасының классификациясы, структура-грамматикалық, сөз жасалыў өзгешеликлери, тиллик қатламы хәм басқа да мәселелерине нәзер аўдарған. Автор жумыстың IV бабында «Дийқаншылық лексикасының башқурт тилиндеги түпкиликли хәм өзлестирме қатламы» ҳаққында пикир жүриткенде тары сөзиниң башқурт диалектлеринде дары түринде қолланылыўын хәм бир қатар дийқаншылық терминлерин Махмуд Қашқарийдиң «Девону луғатит түрк» сөзлигиндеги семантикасы менен байланыстырады [5]. Бул мийнет пенен байланыстырып үйрениўи тосыннан емес, себеби бунда дийқаншылық кәсиби менен байланыслы сөзлер көбирек ушырасады. Башқурт тилиниң дийқаншылық лексикасын изертлеген Р.Г.Гиззатов башқурт хәм басқа да түркий тиллерде дийқаншылық лексикасының үйренилиў мәселеси, дийқаншылық лексикасының лексика-семантикалық хәм сөз жасалыўдағы классификациясы бул бағдардағы терминлердиң түркий тиллерде, солардан башқурт тилинде изертлениў мәселеси ҳаққында сөз етеди. Бул жумыста дийқаншылық лексикасының классификациясы, структура-грамматикалық, сөз жасалыў өзгешеликлери, тиллик қатламы хәм басқа да мәселелерине нәзер аўдарған. Автор жумыстың IV бабында «Дийқаншылық лексикасының башқурт тилиндеги түпкиликли хәм өзлестирме қатламы» ҳаққында пикир жүриткенде тары сөзиниң башқурт диалектлеринде дары түринде қолланылыўын хәм бир қатар дийқаншылық терминлерин Махмуд Қашқарийдиң «Девону луғатит түрк» сөзлигиндеги семантикасы менен байланыстырады. Бул мийнет пенен байланыстырып үйрениўи тосыннан емес, себеби бунда дийқаншылық кәсиби менен байланыслы сөзлер көбирек ушырасады. Егилген егин писип жетилискеннен кейин оларды жыйнап алыў жумысларына байланыслы түрлише усыллар бар болып, егинди орыў, пискен дәнли егинниң басын алыў, самалға суўырыў, тазалаў, кептириў сыяқлы ислер алып барылады. Хәр бир егинниң өзине тән жыйнаў усылларына байланыслы бир қатар кәсиплик сөзлер ушырасады. Жергиликли халық тилинде егинниң мол болыўы, толық жетилисиўине байланыслы жағдайды аңлатыўда болық сөзи кең қолланылады: Быйыл жаман емес, атызда бийдай болық.

Шөпшеў – егинлердиң қалғанын заяламай териў, жыйнап алыў дегенди билдиреди (Шымбай районы).

Масақ териў – хәр қандай егинди жыйнаўға байланыслы уғым болып, тийкарынан масақ сөзиниң номинативлик мәниси дәнли өсимликлерге байланыслы айтылады. Себеби, дән сөзиниң масақ эквиваленти де бар. Арқа районларда жергиликли халық тилинде бул сөз дәнли егинлерди де палыз егинлери, мысалы гешир, аскабак, қаўын-ғарбызды жыйнаўға байланыслы теңдей қолланылады: Үйдиң иши менен гешир масақ тердик (Нөкис районы). Жергиликли халық тилинде масақ терген адамды масақшы деп айтады.

Қарақалпақ тили лексикасы қурамындағы шаруашылық, дийқаншылыққа байланысly лексикалық бирликлердин қолланылыўы бойынша төмендегисе гипотезаны усынамыз:

Бириншиден, ҳәр қандай кәсиплик сөзлердин аталыўында қарақалпақ халқының миллий қәдириятлары өз көринисине ийе. Сонлықтан кәсиплик сөзлер арқалы Қарақалпақстан аймағында жасап атырған жергиликли халықтың шуғылланатуғын шаруашылық кәсиби менен қатнасы болған халықлық тәжирийбе көзге тасланады.

Екиншиден, қарақалпақ тилинің шаруашылық кәсибине тән бирликлердин өз параллельлери, бир неше сыңарларының бар екенлиги олардың коммуникацияда айланысқа түсиўи нәтийжесинде кең танымалыкка ийе.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Шамшетов Ж. Қарақалпақ тилиндеги шығыс тиллеринен кирген сөзлер тарийхынан. – Нөкис: Билим, 1984. – Б. 48.
2. Орипова Ф.М. Структуро-семантический анализ животноводческой лексики в таджикском и английском языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Душанбе, 2016. – С. 9.
3. Доспанов О. Қарақалпақ тили кубла диалектининг лексикасы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. – Б. 38
4. Махмуд Қашғарий. Девону луғатит түрк. – Тошкент: Фан, 1967. – Т. II. – Б. 338.
5. Гиззатов Р.Г. Лексика земледелия в башкирском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Уфа, 2013.